

14. Clart T.D. *Frontier America: The Story of the Westward Movement* / T.D. Clart. – N.Y., 1959. – 160 p.
 15. Turner F.J. *The Frontier In American History* / Frederick Jackson Turner. – Boston: Harvard University, 1920. – 320 p.
 16. Тюрин А.В. *Русский фронтир: славное прошлое и возможное будущее* // <http://www.rusf.ru/books/:22.11.2010> 08:44

УДК 911.3

Костянтин Немець, Людмила Немець

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОГЕОСИСТЕМИ ЯК ОБ'ЄКТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

В статті проаналізовано дискусійні моменти у визначенні поняття «соціогеосистема» як об'єкту соціально-економічної географії. Розглянуто структуру соціогеосистеми і показано, що просторову невідповідність границь соціальних і природних підсистем, як основне порушення вимог системного аналізу, можна подолати, розглядаючи природні компоненти як умови і фактори життєдіяльності суспільства в конкретній одиниці адміністративно-територіального поділу.

Ключові слова: соціогеосистема, соціальна система, природна система, взаємодія, потоки енергії, речовини, інформації.

Константин Немец, Людмила Немец. ОСОБЕННОСТИ СОЦИОГЕОСИСТЕМЫ КАК ОБЪЕКТА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ. В статье выполнен анализ дискуссионных моментов в определении понятия «социогеосистема» как объекта социально-экономической географии. Рассмотрена структура социогеосистемы и показано, что пространственное несоответствие границ социальных и природных систем, как основное нарушение требований системного анализа, можно преодолеть, рассматривая природные компоненты как условия и факторы жизнедеятельности общества в конкретной единице административно-территориального раздела.

Ключевые слова: социогеосистема, социальная система, природная система, взаимодействие, потоки энергии, вещества, информации.

Kostjantin Njemets, Ljudmila Njemets. FEATURES OF SOCIALGEOSYSTEM AS AN OBJECT OF SOCIAL AND ECONOMIC GEOGRAPHY. The article provides an analysis of controversial moments in the definition of "socialgeosystem" as an object of social and economic geography. Structure of socialgeosystem is examined, shown that the spatial mismatch of boundaries of social and natural systems as a major violation of the system analysis can be overcome by considering the natural components as conditions and factors of social life in a particular unit of the administrative-territorial division.

Key words: socialgeosystem, social system, natural system, interaction, energy, substance, informational flows.

Актуальність проблеми. У середині XX сторіччя загальна методологія науки суттєво збагатилася плідними ідеями системного підходу, внаслідок чого сформувалася загальнонаукова системна парадигма (системний підхід). Одночасно виникли дві концепції базового поняття системного підходу «система» - онтологічна і епістемологічна. Перша стверджує, що системи існують в дійсності об'єктивно, незалежно від спостерігача або дослідника. Друга (більш поширена) передбачає використання цього поняття для організації (структурування) знання, завдяки чому з'являється можливість більш ґрунтовно і фундаментально досліджувати явища і процеси, знаходити більш загальні закономірності їх взаємозв'язків і відношень. Не заглиблюючись в філософські проблеми обґрунтування вказаних концепцій, слід зазначити, що системний аналіз став ефективним інструментом дослідження. З поширенням системного підходу в різних галузях науки сформувався новий поняттєво-термінологічний апарат, похідний від базового поняття «система». В географії основним поняттям системного підходу стало поняття «географічна система», запропоноване в 60 – х роках минулого сторіччя Б.В. Сочавою. На сьогодні існує досить багато його визначень і семантичних інтерпретацій, які відображають різні аспекти конкретних системних досліджень в географії.

Безумовно, системний підхід підсилив комплексність географічного підходу і надав йому певної досконалості. Але соціальний запит і логіка розвитку науки вимагали дослідження все більш складних об'єктів. Зокрема, на зміну дослідженням окремих компонентів географічної оболонки прийшло вивчення їх комплексів, тобто, аналіз взаємодії різних за природою систем, які часто розрізняються і за просторовим розподілом, що ускладнює застосування системного підходу. Тому останній доповнюється ідеями синергетики, яка виникла як наука про взаємодію і саморозвиток систем. Синергетичний підхід, по-перше, вимагає посилення міждисциплінарного аспекту досліджень, бо значно розширюється вимірність фазового простору, в якому описується розвиток і взаємодія систем. По-друге, пріоритетним стає нелінійний опис процесів, як більш адекватний сутності взаємодії складних систем. Якщо врахувати, що зростає інтерес географів до дослідження інформаційних аспектів взаємодії систем, стає зрозумілою необхідність подальшого якісного вдосконалення методології і методів географічних досліджень, що може бути реалізованим, наприклад, у вигляді інформаційно-еволюційної парадигми в географії, яка сконцентрує ідеї синергетики і теорії інформації.

Особливо гостро розглянуті методологічні проблеми стоять перед соціально-економічною географією, яка є наймолодшою гілкою географічної науки. На відміну від фізичної географії, яка досить

гармонійно розвивалася як в радянські часи, так і в період незалежності України, соціальна географія як складова соціально-економічної географії почала розвиватися в пострадянський час на методологічній основі радянської економічної географії. Тому її методологія знаходиться на стадії становлення і є особливо чутливою до сучасних методологічних проблем.

Як відомо, у класичному розумінні об'єктом соціально-економічної (суспільної) географії є територіальна організація суспільства, закономірності його розвитку і функціонування в конкретних географічних умовах, трансформації соціуму, господарства і природного навколишнього середовища в процесі їх системної взаємодії і взаємовпливу тощо. Дослідження такого складного і неоднорідного об'єкту вимагає визначення інтегрального наукового поняття, яке поєднувало б всі різноманітні компоненти об'єкту: природні системи, населення, адміністративний устрій, економіко-господарські структури і т.ін. Головне протиріччя у визначенні інтегрального поняття полягає у тому, що соціальні і природні системи мають принципові відмінності у просторовій ідентифікації. Якщо просторові границі природних систем визначаються природними закономірностями і процесами, то межі соціальних систем встановлюються штучно, виходячи з адміністративно-політичних міркувань. Відповідно до цього всі основні характеристики соціальних систем відносяться до виділених адміністративних територій, які лише частково збігаються з простором природних систем. В той же час розподілені характеристики природних систем на території адміністративних одиниць, в основному, відомі і відображаються, наприклад, на картах в атласах областей України. Отже просторова ідентифікація і відповідність характеристик соціальних і природних систем принципово не викликає труднощів. Значно складніше досліджувати процеси, які протікають у всьому просторі природних систем. В такому випадку коректним виходом є використання балансових розрахунків за принципом проточності, як це робиться, наприклад, для водних ресурсів.

Повертаючись до визначення інтегрального наукового поняття, відповідного об'єкту соціально – економічної географії, зазначимо, що в цьому велике значення мають ще й питання цілепокладання (мотивації) у взаємодії соціальних систем з географічним середовищем. Тут протиріччя виникають тому, що потреби (і цілеспрямування) соціуму часто суперечать основним тенденціям і законам розвитку біосфери, внаслідок чого постійно здійснюються її збурення і дестабілізація. Ця негативна тенденція постійно наростає, призводячи до появи все нових соціально-екологічних кризових ситуацій. В історії людства знайдеться дуже мало прикладів, коли соціум узгоджував свої потреби і цілі у природокористуванні з можливостями біосфери. Найбільш показовий із сучасних прикладів - прийняття світовою спільнотою концепції стійкого розвитку, яка передбачає істотну зміну принципів природокористування, і намагання довести її до практичного впровадження. Але сам факт прийняття цієї концепції ще не є гарантією виходу із глобальної соціально – екологічної

кризи, бо вона символізує деяку абстрактну глобальну мету. Її реалізація потребує розробки для кожної країни своєї власної програми переходу на стратегію стійкого розвитку з урахуванням її історико – культурних, етнічних, релігійних і природно – географічних особливостей. По суті це є спробою проектування загальних вимог концепції стійкого розвитку на конкретні природно – географічні умови соціуму, які визначають всі інші його відмінності. Необхідність врахування саме географічних факторів, як основних у формуванні властивостей конкретного соціуму, переводить проблему співіснування суспільства і природного середовища в площину функціонування нового типу складних систем, в яких соціальні процеси розглядаються з позицій комплексного географічного підходу у тісному зв'язку з природно – географічними умовами. Такі системи повинні розглядатися як ландшафтне середовище формування і розвитку властивостей соціуму, його менталітету, відношення до інших соціальних підсистем і навколишнього природного середовища під впливом різноманітних факторів, що мають просторово – часовий географічний вимір і в свою чергу залежать від соціуму.

Виходячи з таких міркувань, в 2003 р. одним з авторів [1] було запропоновано поняття «соціально-географічна система» і дано його визначення як *гетерогенної системи, яка містить різні за рівнем узагальнення та ієрархії соціальні елементи або підсистеми, а також техногенні, кісні та біогенні елементи (підсистеми), що знаходяться у взаємодії через потоки речовини, енергії та інформації в географічному просторово – часовому континумі.*

Далі, спілкуючись і дискутуючи з колегами з приводу даного поняття, автори прийшли до висновку про необхідність аналізу і уточнення його змісту, бо основні зауваження стосуються переважно факту невідповідності границь соціальних і природних систем. Саме це і є **метою даної статті.**

Викладення основного матеріалу. Для з'ясування змісту поняття «соціогеосистема» необхідно звернутися до її структури (рис. 1).

Як видно з рис. 1, соціогеосистема складається з таких підсистем: соціуму, як визначальної складової (бо вона визначає територію), біоти (біологічних природних систем) і кісної підсистеми (мінеральних природних систем). Щоб підкреслити первинність зв'язків живої і неживої природи, вони на схемі показані як суцільний канали зв'язку з двостороннім рухом енергії, речовини та інформації. На відміну від цього, соціум взаємодіє з природними складовими через процес природокористування (ПК), його зв'язки, як вторинні, показані стрілками і символізують двосторонній рух енергії, речовини та інформації. Необхідно підкреслити принципове положення, що всі види взаємодії соціуму з іншими складовими соціогеосистеми і задоволення всіх потреб людини здійснюються саме через природокористування, яке є основним способом і процесом впливу соціуму на природні компоненти. Засобами впливу є господарчі системи соціуму.

Отже, як видно із структури соціогеосистеми, суспільство (соціум разом з господарчими система-

ми) відіграє в ній особливу роль як регулюючої і керуючої надбудови над природними системами. В цьому проявляється ще одне протиріччя, яке вчені вважають основним протиріччям сучасної біосфери – між природною і соціальною суттю людини. Як біологічна істота, людина відноситься до біоти і вся її біологічна суть підпорядкована об'єктивним законами розвитку живої природи. Біологічні потреби людини (дихання, вживання води, їжі тощо) принципово можуть задовольнятися примітивним способом без застосування будь – яких засобів праці. Інша справа, що сучасна людина вже не може обійтись без термічної обробки продуктів харчування, має обмежений доступ до чистої питної води, дихає забруд-

неним повітрям і втратила багато надбань природної видової еволюції. Натомість вона отримала свідомість та інтелект, що призвело до розвитку її другої суті – соціальної. І саме ця сутність стала визначальною у формуванні ролі людини в біосфері. Завдяки розвитку соціальної форми буття і появі нових (соціальних) потреб людина створила «другу» природу, нові джерела енергії, засоби праці, технології впливу на навколишнє природне середовище і вже на рубежі другого і третього тисячоліть перетворилась на глобальну силу планетарного масштабу, здатну знищити все живе на Землі, або перевести біосферу в стан ноосфери в розумінні В.І. Вернадського.

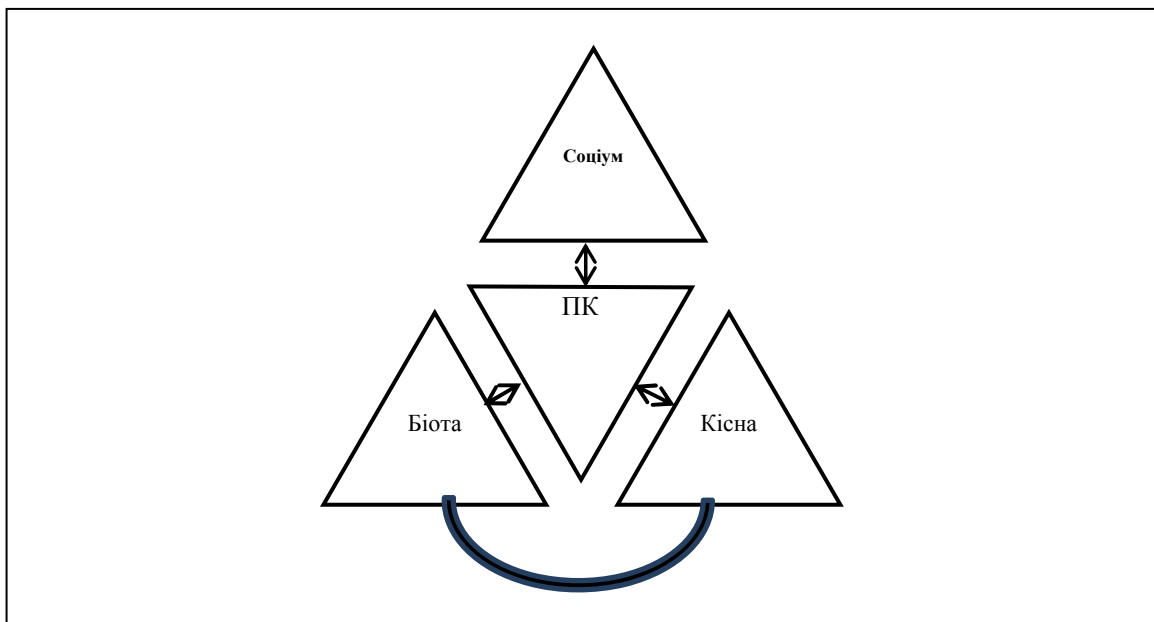

Рис. 1. Структура соціогеосистеми

З точки зору соціально-економічної географії саме результат розвитку соціальної сутності людини – соціум і суспільство – є основною складовою її об'єкту. Соціальні компоненти соціогеосистеми принципово відрізняються від інших рядом особливостей, серед яких найважливішими, на наш погляд, є наступні:

1. Суспільство (соціум) є надзвичайно динамічною підсистемою. Якщо динаміка природних підсистем помітна в розрізі століть і тисячоліть, то суспільство у всьому його різноманітті може істотно змінюватись протягом років і десятиліть. При цьому соціальні і суспільні процеси мають тенденцію до прискорення і характеризуються періодами загострення (революційної перебудови).

2. В основі діяльності суспільства лежить цілеспрямованість як результат інтелектуальної роботи. Когнітивна діяльність (індивідуальна і корпоративна) є однією з найважливіших соціальних потреб людини. Розум людини, маючи безмежні можливості творчості, безупинно ставить все нові питання, що постійно ускладнюються, і знаходить на них відповіді. Ця риса соціальної сутності людини знаходить відображення в науково-технічному прогресі і зумовлює наступну особливість.

3. Суспільство здатне перетворювати структурну інформацію природних систем на соціальну, зокрема, наукову інформацію, внаслідок чого створюється інформаційний ресурс, який має вирішальне значення у розвитку суспільства. Темпи зростання інформаційного ресурсу і кількість накопиченої суспільством інформації є важливими показниками суспільного прогресу і визначають якісні зміни в житті суспільства, його багатство, добробут, гуманність, толерантність, зрілість, потенціал, здатність до зміцнення соціальної безпеки тощо [2]. Однак, найважливішим наслідком зростання інформаційного ресурсу є трансформація відношення суспільства до природи і все більш широке впровадження природозгідних технологій природокористування. Саме цей аспект діяльності суспільства визначає, врешті-решт, перспективи розвитку сучасної цивілізації.

4. Суспільство є середовищем генерації, поширення і реалізації нових ідей в різних сферах суспільного буття (економічних, політичних, релігійних, культурологічних, наукових тощо). Так, при наявності ідеї, яка породжує загальну мету, суспільство здатне до об'єднання і мобілізації ресурсів для досягнення такої мети. Сьогодні існує багато міжнародних інституцій, які реалізують певні ідеї глобального

масштабу. Прикладом може бути розповсюдження ідеї стійкого розвитку, яка генерувала глобальну мету людства – зберегти Землю для себе і для майбутніх поколінь. Наявність антагоністичних ідей, навпаки, провокує розділ суспільства, соціальні конфлікти тощо. Комунікаційні можливості суспільства певною мірою залежать і від суб'єктивних чинників, наприклад, менталітету соціуму, політичної еліти, лідерів тощо. Причому ці чинники спроможні, як показала історія, спричинити глобальні конфлікти, що при наявності потужної ядерної зброї сьогодні може призвести до загибелі сучасної цивілізації.

Ці й інші особливості соціальних систем визначають їх важливість у виділенні та функціонуванні соціогеосистем. Перш за все мова йде про територіальну ідентифікацію соціогеосистем. Справа у тому, що сучасний адміністративно-територіальний поділ, штучний за своєю природою, визначає такі важливі елементи функціонування суспільства, як планування, розподіл ресурсів, звітність, статистичний облік, адміністративні і владні повноваження тощо. Зрозуміло, що це в кінцевому результаті визначає еволюційний потенціал даної території і її можливості стосовно ефективності використання природних умов і ресурсів. Отже, незважаючи на відносну нестабільність адміністративно-терито-

ріального устрою територій (порівняно з границями природних систем), соціогеосистеми повинні виділятися в межах існуючих адміністративно-територіальних одиниць (країн, округів, областей, районів тощо). У такому випадку просторові фрагменти природних систем, які територіально збігаються з виділеною соціогеосистемою, повинні розглядатися як природно-географічні умови існування конкретного суспільства, або як його природно-ресурсний потенціал.

Висновки.

1. Враховуючи суттєву неоднорідність складових соціогеосистеми, доцільно її соціальну (суспільну) підсистему розглядати як середовище формування перетворюючого потенціалу території, а природні підсистеми – як середовище формування природно-ресурсного потенціалу території.

2. При виконанні балансових розрахунків природних ресурсів, а також прогнозних змін стану природних систем для окремих адміністративних територій необхідно використовувати принцип точності.

3. Територіальні границі соціогеосистем доцільно визначати відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу, в межах якого актуальні характеристики соціальних складових.

Список використаних джерел:

1. *Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины): Монография. – Х., 2003. – 383 с.*
2. *Немец К.А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем: Монография. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005.*